

Венцислав
Каравълчев

Репресивната политика
на комунистическата
власт срещу
Православната църква
в България (1944 – 1964 г.)



Зографски манастир
• Света Гора •

2020

БИБЛИОТЕКА
• КЪМ ИЗВОРИТЕ •



ЗОГРАФСКИ МАНАСТИР

В Зографската издателска поредица Библиотека **•Към изворите•** се публикуват изворни текстове от манастирския архив, както и стойностни трудове върху родната и общобалканска църковна история и култура, основани на изворов материал.

© Зографска света обител

© Фондация "Наследство на Зографската света обител"

© Венцислав Каравълчев, автор, 2020

Графично оформление: Милена Вълнарова

ISBN: 978-954-770-459-6

<http://zografnasledstvo.com>

e-mail: zograf.nasledstvo@gmail.com

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор на издателя	6
Предварителна бележка	10
Списък на съкращенията	12
Съкращения на използваните извори и периодика	14
Увод	16
Глава 1. Гонения в условията на беззаконие.	
Политиката на комунистическата власт към	
Православната църква в България	
(септември 1944 – декември 1947 г.)	26
1.1 Митрополит Стефан и опитите за диалог между	
държавата и Църквата	28
1.2 Правителството на ОФ и църковната йерархия.	52
1.3 Последици за църковния живот и духовността	
на българина от първите три години от управлението	
на комунистите в България	67
Глава 2. Узаконяване на беззаконието.	
Нова законова рамка на отношенията	
между държавата и Църквата (1947 – 1951 г.)	91
2.1 Църква и държава по пътя към юридическото	
разделение на институциите.	91
Църковните инициативи за постигане на компромис	
2.2 Димитровската конституция и Законът	
за вероизповеданията: тоталитарният модел	
за отделяне на Църквата от държавата	111
2.3 Оставката на екзарх Стефан и новият Устав на БПЦ	131

Глава 3. Промени в репресивния модел на държавата към БПЦ (1951 – 1964 г.)	156
3.1 Възстановяване на патриаршеския статут на Българската православна църква	156
3.2 Репресивните механизми за контрол върху БПЦ в новия модел на отношения между тоталитарната държава и Църквата	181
3.3 Сътресения в комунистическата система. Закриване на „лагерите на смъртта“	209
Глава 4. Мъчениците. Три портрета	236
4.1 Неврокопски митрополит Борис (Разумов)	236
4.2 Архимандрит Иринеи (Попконстантинов)	254
4.3 Протоiereй Йордан Попов.	271
Заклучение	284
Приложение	296
Използвани извори и литература	356

на Църквата, определено предизвиква страх и несигурност и затова архиереите ни се опитват с всички средства да задържат статуквото на мнимата „симфония” между Църквата и държавата. Това, от своя страна, дава възможност на комунистите да манипулират и изнудват властите с празни обещания за редица отстъпки. Отлагането на разделението във времето позволява на държавата, от своя страна, да изнуди от Църквата редица предимства, включително и такива, че въпреки юридическото разделение държавата продължава да има намеса и контрол върху църковния живот.

2.2 Димитровската конституция и Законът за вероизповеданията: тоталитарният модел за отделяне на Църквата от държавата

Опитите на Св. Синод на БПЦ да се противопостави на процесите, изолиращи Църквата от политическия и обществен живот, претърпяват неуспех. На 10 февруари 1947 г. е подписан Парижкият мирен договор, с който се урежулира международното положение на България и се дава възможност на страната да стане член на Обществото на народите (ОН – ООН).²⁹⁰ Във втория раздел на този договор, с член № 8 е предвиден шестмесечен срок за уреждане на отношенията на България с останалите страни от антифашистката коалиция.²⁹¹ На практика с изтичането на този шестмесечен срок, в случая 15 септември 1947 г., Парижкият мирен договор влиза в сила. Веднага след края на този период в страната започват заседанията на комисиите на VI Велико народно събрание. Членовете му са избрани така, че комунистите БРП(к) да имат абсолютно мнозинство, негов председател е самият Васил Коларов. Основната задача на депутатите е приемането на новата Конституция, която официално е гласувана на 4 декември 1947 г. и влиза в сила на 6 декември 1947 г., с публикуването ѝ в „Държавен

²⁹⁰ *Мирный договор с Болгарией*. М., 1947.

²⁹¹ Пак там, с. 8.

вестник”²⁹². По време на разгорещените дебати относно промените, внесени от ОФ в първоначалния проект на Конституцията, много от народните представители от опозицията са отстранени и арестувани.²⁹³ Показателно е, че в деня, в който САЩ ратифицира мирния договор с България – 5 юни 1947 г., е арестуван видният опозиционер и депутат от VI Велико народно събрание Никола Петков.²⁹⁴ Комунистите не могат да простят изказаната от него на глас истина за фарса, наречен Народен съд: „ще съдят регенти, министри, депутати, военни и полицаи, обявени за фашисти. Това е разправа с българската държавност, а не с хитлеристките агенти”²⁹⁵.

По време на кампанията по подготовката на текстовете на новата Конституция, която ОФ води изключително агресивно, освен Никола Петков са арестувани повечето от опозиционните водачи като д-р П. Дертлиев, Т. Кунев, А. Стамболийски и др.²⁹⁶ С техните арести започва терор за конституционното налагане на „диктатурата на пролетариата”. Както отбелязва американският политолог З. Бжежински: „Конституцията от 1947 г., съставена при участието на съветски специалисти, има за задача създаването на правова основа за социалистическите промени. В организацията на политическия живот също така се копира примерът на сталинския СССР. Всички народни демокрации в периода 1947 – 1952 г. са преразгледали своите конституции, като базовите критерии (за промените в тях) в голяма степен са обусловени от влиянието на съветската конституция от 1936 г.”²⁹⁷.

²⁹² Конституция на Народна република България. – ДВ, бр. 284, 6 декември 1947.

²⁹³ *Българските държавни институции 1879 – 1986*. С., 1987, с. 47 – 49; *Българските конституции и конституционни проекти* (съст. Л. Стоянов и В. Методиев). С., 2003, с. 41 – 42; Станчов, И. *Дипломат и градинар. Мемоари*. С., 2000, с. 276 – 278.

²⁹⁴ Недев, Н. *Три държавни преврата...*, с. 767 – 768; Знеполски, И. *Българският комунизъм: социокултурни черти и властова траектория*. С., 2008, с. 182; Крамптън, Р. *Кратка история на България*. С., 1994, с. 239.

²⁹⁵ Волокитина, Т., Г. Мурашко, А. Носкова, Т. Покивайлова, *Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа 1949 – 1953*. М., 2002, с. 66.

²⁹⁶ Вачков, Д. Свикване на Велико народно събрание и ликвидиране на опозицията. – В: *История на Народна република България. Режимът и обществото*. С., 2009, с. 112 – 117.

²⁹⁷ Вж. Brzezinski, Z. *The Soviet Bloc. Unity and conflict*. Cambridge, 1971, р. 77 – 79. Тази констатация се потвърждава и от руските изследователи: срв. Смирнова, С. *Проблемы правового статуса иностранцев в условиях глобализации*. М., 2003. с. 205 – 246.

Паралелно с физическите репресии срещу опозиционните водачи продължават и тези срещу Църквата. Лично Александрийският патриарх Христофор, до когото е достигнала информация за терора над Църквата в България, моли Руския патриарх Алексий да се застъпи пред правителството на СССР за прекратяването на гоненията в България и другите комунистически държави:

„...С дълбоко съжаление ние научихме от лондонския печат, че православните църкви на Балканите, в Румъния, Югославия и България се преследват от управляващите съветски власти. Ние сериозно молим Ваше Блаженство да се застъпи заедно с управляващите в Русия и да се прекрати насилието над братските автокефални църкви, отчаяният вик, на които достигна до нас в навечерието на Рождеството на нашия Господ и Спасител...”²⁹⁸. Клеймото на тази телеграма от патриарх Христофор е от 16 декември 1947 г.

В предходните части на настоящото изследване вече посочихме, че комунистите изчакват подписването на следвоенния мирен договор на България, за да могат да започнат открито настъпление както срещу опозицията, така и срещу Църквата като потенциален източник на опозиционни настроения. Всеки дебат, временни отстъпки и обещания към Църквата са илюзорни и целят печеленето на време от комунистическата власт, докато тя покрие всички сфери на управление и получи международна легитимност. Същевременно Църквата се използва и за укрепването на международния авторитет на комунистите като носители на демократични идеи, уважаващи свободата на съвестта и вероизповеданието. Пропагандното клише за „свобода на съвестта” и демократичен характер на новата власт е активно използвано в преходния период към установяването на фактически еднопартиен режим, маскиран под формата на имажинерна „многопартийна система”. И. Змитрович пише за периода 1947 – 1948 г. от развитието на „народните демокрации” в

²⁹⁸ ГАРФ, ф. 6991, оп. 2, а.е. 59. Цит. по: *Письма патриарха Алексия I в совет по делам Русской Православной Церкви при совете народных комиссаров – совете министров СССР 1945 – 1970 гг.* Т. 1, М., 2009, с. 326 – 327.

Югоизточна Европа следното: „Самостоятелността на останалите в тези страни партии била много относителна, те признавали ръководната роля на комунистическата партия и не се опитвали да се борят с нея за властта. Отечествените фронтове загубили всякаква политическа тежест, превърнали се в отражение на еднопартийността. По такъв начин за главна задача на ОФ в България било обявено: „възпитанието на българския народ в духа на идеите на социализма”. Преходът на тези страни към строителството на социализма бил централизиран. Фактически той се осъществявал по команда от Москва...”²⁹⁹.

Именно „духът на социалистическите идеи” е реалната движеща сила, привеждаща в изпълнение държавните закони по отношение на Църквата и религията, той осъществява „тълкуванието” на юридическите норми, които в привидно либерален дух признават правото на българските граждани да изповядват своята вяра. Винаги трябва да се има предвид, че заявяваната юридическа неутралност на новата власт по отношение на религията и атеизма се различава от идеологическия „неутралитет”. Причината е квазирелигиозният, а съвсем не атеистичен характер на комунистическата държава, която възприема Църквата не като нещо излишно и чуждо на нейната концепция за държавност, а като опасен конкурент в борбата за властта върху душите и умовете на хората. Това измерение на конфронтацията между атеистичната държава и Христовата църква остава встрани от историческите изследвания върху периода, ограничаващи се до констатирането на идеологически сблъсък в традиционния през вековете конфликт Църква – държава, то обаче се превръща в своеобразен фокус на случващото се в България след преврата, когато се потърсят дълбоките духовни основания на събитията. Неслучайно в конституционните формулировки липсва терминът „атеистична държава” – афишираното по този начин желание да се подчертае демократичният и хуманен характер на

²⁹⁹ Змитрович, И. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй половине 40-х – 90-е. – В: *Всемирная история новейшего времени*. Ч. II, Гродно, 2002, с. 116.

новата власт не означава, че комунистическата светска държава е неутрална по отношение на религията и атеизма.

Квазирелигиозния характер на комунистическата тоталитарна държава подчерава М. Томка в изследването си върху отношенията между Църквата, държавата и обществото в Източна Европа: „Официалната марксистическа идеология развива свои собствени институции, заслуги, йерархия, обществени символи и ритуали. Цялостната фундаментална и материалистична интерпретация на марксизма може да бъде маркирана като една религия или поне като гражданска религия, която обаче се конфронтира с всяка една друга религия...”³⁰⁰. Действително, като се стреми да покрие всички аспекти на човешкото битие, комунизмът прави опит да се превърне в нова религия, която имитира Църквата, превръща се в действителна, сурогатна антицърква. Този процес сполучливо е описан от Михаил Риклин в неговия труд, изследващ процеса на мимикрия на комунизма в безбожна религиозна система.³⁰¹ Не са лишени от логика и аргументите на изследванията върху въпроса за окултните корени на комунизма и връзката му с масонското движение – един труден за анализ проблем, който не е обект на настоящото изследване.³⁰²

Този квазирелигиозен характер на новия режим не позволява същинско отделяне на Църквата и държавата, тъй като новата държава се превръща в частна собственост на една партия с антирелигиозен мироглед. Доколкото марксизмът е обявен за официална държавна идеология, всички форми на религиозен

³⁰⁰ Tomka, M. *Church, state and society in Eastern Europe*. Washington, 2005, p. 9.

³⁰¹ Рыклин, М. *Коммунизм как религия. Интеллектуалы и Октябрьская революция*. М., 2009.

³⁰² По този въпрос има стотици разработки, които заслужават внимание предвид сериозната аргументация и документи, които използват. Вж. по-подробно: Бегунов, Ю. *Тайные силы в истории России*, М., 2015. Това е едно сериозно изследване върху тайните общества и влиянието им върху политиката и политическия строй в Русия, което е базирано на десетки документи; Pinay, M. *The plot against the Church*, Paris – London, 1962. Трябва да отбележим, че под псевдонима на Maurice Pinay пишат дванадесет от най-консервативните кардинали на Римкатолическата църква и само този факт е достатъчно показателен за сериозността на това изследване. Не по-малко внимание заслужава книгата: Martin, W. *Communism. A Jewish Talmudic concept*.

<https://drive.google.com/file/d/0B0xb4crOvCgTQWoxMU82WEIvT2M/view> (достъп 12.08.2015).

Вж. също: Фотий (Спаский), архимандрит. *Борьба за веру. Против масонов*. М., 2010.

живот започват да се тълкуват като антидържавна дейност, независимо от декларираната конституционна „свобода на съвестта и вероизповеданието”. Проточилият се близо година дебат между Св. Синод и правителството не показва признаци, че църковното ръководство осмисля случващото се в държавата по този начин. Усилията му са съсредоточени върху адаптирането към новите условия с цената на най-малки загуби за общественото присъствие на Църквата, а в заявеното от правителството желание за отделяне на Църквата от държавата се виждат рисковете от секуларизацията, изолирането на Църквата от обществения живот и репресиите по съветски модел, но не и от създаването на една тоталитарна анти-духовност, за чието пропагандиране ще бъде създадена мощна репресивна система. Този модел на разделение на Църква и държава е концепция, разработена лично от Ленин и е приложен в Русия още в началото на 1918 г.³⁰³ Дори само присъствието на името на Ленин в тази „революционна” разработка прави всяко разискване върху нейната целесъобразност безсмислено.

„Ленинският декрет „За отделянето на Църквата от държавата и училището от църквата” принадлежи към числото на тези изумителни документи на нашата държава, които са неподвластни на времето.”³⁰⁴

В контекста на казаното трябва да тълкуваме факта, че приетата на 4 декември 1947 г. Димитровска конституция сама по себе си не съдържа съществен антицърковен елемент, но чрез нея законово се отключва механизмът за създаването на такива. Тоталитарните претенции на държавата за присъствие във всички области на обществения и личния живот прави невъзможно прилагането на принципа за неутралност по отношение на религията. Реално

³⁰³ Декретът за Отделяне на Църквата от държавата и на училището от църквата е приет от Съвета на народните комисари на РСФСР на 23 януари 1918 г. Вж. по-подробно текста на документа, подписан лично от Ленин и останалите народни комисари: *Декреты Советской власти*. Т. I, М., 1957, с. 373 – 374.

³⁰⁴ Мартиросов, Г. Разработка В. И. Лениным научной основы отношения государства к религии и церкви. – В: *50-летие декрета „Об отделении Церкви от государства и школы от Церкви”*, Минск, 1969, с. 8.

погледнато, чл. 76 и чл. 79 от новата Конституция, които разглеждат брака и образованието, фиксират вече наложени с други закони и разпоредби положения, с които Църквата е принудена да се съобрази.³⁰⁵ Всички опити на ръководството на БПЦ през годините да се противопостави на пълното отнемане от прерогативите на Църквата грижата за възпитанието на младите чрез образованието и за морала на обществото чрез брака срещат твърдия отпор на комунистите. Невъзможността БПЦ да стигне до компромис с комунистите по тези въпроси е ясно посочена от о. В. Шпилер. Като очевидец на случващото се в България, в своя статия относно процеса на подготовка за отделянето на Църквата от държавата той посочва, че принципно значение за властта имат две стъпки: „пълно осветскостяване на училищното образование и осветскостяване на обществото”, тоест въвеждането на граждански брак.³⁰⁶ Единственото „ново” в Конституцията е чл. 78:

„На гражданите се осигурява свобода на съвестта и на вероизповеданията, както и свободата на извършване на религиозните обреди.

Църквата е отделена от държавата.

Особен закон урежда правното положение, въпросите за материалната издръжка, а така също правото на вътрешно самоуреждане и самоуправление на различните верски общности. Забранява се злоупотребяването с църквата и религията за политически цели, както и образуването на политически организации на верска основа”³⁰⁷.

С този конституционен член се узаконява програмното обещание на ОФ от 17 септември 1944 г. и Църквата е отделена от държавата. Същевременно в него, като се „осигурява на гражданите свобода на съвестта и вероизповеданията”, им се забранява

³⁰⁵ ДВ, бр. 284, 6 декември 1947

³⁰⁶ В. Шпилер, протоиерей. Из доклада министру иностранных дел и вероисповеданий Болгарии по вопросу об отделении церкви от государства (август 1945 г.). – Вестник ПСТБИ. Богословский сборник 1, 1997, с. 123 – 124.

³⁰⁷ ДВ, бр. 284, 6 декември 1947.

„да злоупотребяват с църквата и религията за политически цели” – формулировка, която позволява достатъчно свободна и тенденциозна интерпретация от държавните институции. И тук, както в съветския модел, е заложен принципът за статуса на Църквата: „отделена от държавата, но изцяло контролирана от нея”³⁰⁸. Трябва да отбележим, че към момента на приемането на Димитровската конституция съветският конституционен опит по отношение на общественото присъствие на Църквата е претърпял своята еволюция. Конституцията на РСФСР от 1918 г. и първите съветски конституции на другите републики признават правото както на религиозна, така и на антирелигиозна пропаганда. Но през 1929 г. от Конституцията е изключено споменаването на религиозната пропаганда с мотива, че тя е активно използвана от „реакционните църковници” за антисъветски цели. Именно такова съдържание според нас е заложено и в конституционното положение в Димитровската конституция, забраняващо „използването на религията за политически цели”, а не просто забрана за „политическа пропаганда” на религиозна основа.

Другият важен момент е „особеният закон”, който трябва да уреди „правното положение, въпросите за материалната издръжка, а така също правото на вътрешно самоуреждане и самоуправление” на Църквата и останалите вероизповедания. По време на приемането на Конституцията никой в Църквата не знае какъв характер ще има този специален закон и какво ще бъде заложено в него. Правителството, което най-вероятно има подготвен проектозакон, умишлено изчаква изтичането на една друга клауза от мирния договор от 10 февруари 1947 г., който има 18-месечен срок. В чл. 35, ал. 1 е записано:

„В течението на период, който не превишава 18 месеца от деня на влизането в сила на настоящия договор, водачите на дипломатическите мисии на Съветския съюз, Обединеното

³⁰⁸ Волокитина, Т., Г. Мурашко, А. Носкова. *Москва и Восточная Европа. Власть и Церковь в период общественных трансформаций 40 – 50-х годов XX века*. М., 2008, с. 214.

Кралство и САЩ в София, действащи съгласувано, ще представляват съюзените и съединени държави в отношенията с правителството на България по всички въпроси, които се отнасят до изпълнението и тълкуването на настоящия договор”³⁰⁹. В конкретния случай този 18-месечен период засяга и чл. 2 от мирния договор, където е казано, че: „България се задължава да предприеме всички мерки, необходими за обезпечаването на това, че всички лица, намиращи се под българска юрисдикция, без различие по раса, пол, език или религия, се ползват от правата на човека и основните свободи, включително свобода на словото..., религиозния култ, политическите убеждения и публичните събрания”³¹⁰.

Колкото и очаквано и предизвестено да е приемането на новата Конституция, то нанася сериозен удар върху надеждите на БПЦ, че комунистите ще се вслушат в нейния глас. Дори до последното заседание на Великото народно събрание, специално излъчена от Св. Синод група от трима архиереи води преговори с парламентарната комисия по Конституцията, среща се с видни представители на държавата, пише се писмо и до новия министър-председател Г. Димитров, с което се напомнят обещанията, които е давал през годините, но напразно.³¹¹ Тук можем да открием не просто проява на желанието за максимална адаптивност към новите условия, което желание може да има двойствен характер, особено когато приоритет стане оцеляването на Църквата като институция, а не верността към Христовото учение, но и дълбоко вкорененото в църковното православно съзнание положително отношение към държавността като организиращ обществото фактор и естествена среда на църковната проповед. Богословското мислене, култивирано в Православната църква, се развива през вековете в постоянна опозиция на манихейския дуализъм и неговия постоянен порив към тотално отрицание на държавността. Затова и в първите години след

³⁰⁹ *Мирный договор с Болгарией...*, с. 37.

³¹⁰ Пак там, с. 5.

³¹¹ По-подробно за тези последни опити за промяна на текстовете на Конституцията вж. Калканджиева, Д. *Българската православна църква и държавата...*, с. 131 – 135.

деветосептемврийския преврат Църквата като че търси всеки повод да оправдае своя „кредит на доверие” към идващата нова власт чрез търсенето на нов модел на взаимоотношения, които, макар и рестриктивни към Църквата, ще ѝ позволят да продължи своята проповед и мисия в обществото. В условията обаче на тоталитарната атеистична държава границата между реализма и отстъплението се оказва много тънка и нейното прекриване в посока към опортюнизма и респективно отричането от Христос остава изцяло в сферата на личния избор, на зрелостта на всеки християнин да „различава духовете” (1 Иоан. 4:1 – 3) и да държи „свещилника си запален” (Мат. 25:1 – 13). Именно в този план би трябвало да се разглеждат опитите на Българската църква да повлияе на бъдещите конституционни промени, регламентиращи новото ѝ място в обществото. Екзарх Стефан присъства на тържественото заседание на парламента по приемането на Конституцията, а след това взема участие в Празника на православната християнска младеж, който се провежда в Софийската митрополия.³¹² Там той публично изразява своето негодувание от пълното пренебрежение на държавата спрямо Църквата, към която дори и „фашисткото господство у нас” не е проявявало нещо подобно.³¹³ Няколко дни след приемането на новата Конституция на заседанието на Св. Синод в пълен състав, проведено на 9 декември 1947 г., екзарх Стефан чете слово, в което, като „приветства” приемането на Конституцията, отбелязва: „Заедно с тия искрени пожелания обаче ние не можем да скрием нито недоумението, нито скръбта си от печалния факт, че всички справедливи искания на светата ни Църква да се впишат в новата

³¹² ЦВ, бр. 42 – 43, 18 декември 1947 с. 12. В този брой на *Църковен вестник*, който излиза две седмици след приемането на новата конституция на България, в кратък, телеграфичен стил е упоменато, че екзарх Стефан присъства на „4. XII. на тържественото заседание на Великото народно събрание, на което бе приета конституцията на Народна република България”. В своето изследване Д. Калканджиева пише, че екзарх Стефан не присъства на това тържествено заседание на Великото народно събрание, може би повлияна от факта, че екзархът присъства по-късно и в митрополията на Празника на православната младеж. Срв. Калканджиева, Д. *Българската православна църква и държавата...*, с. 136; Калканджиева, Д. *Българската православна църква и „народната демокрация”...*, с. 135.

³¹³ Калканджиева, Д. *Българската православна църква и държавата...*, с. 136.

конституция текстове, които да осигурят за народната православна Църква подобаващото ѝ място в нашия обществен живот, останаха нечути, неудовлетворени”³¹⁴.

В месеците след приемането на конституцията цари атмосфера на напрегнато очакване и привидно спокойствие, която периодично се нарушава от непрекъснатите проблеми, които комунистическата държава и нейният административен апарат създават за Църквата. Един от основните инициатори на тези проблеми е назначеният на 15 февруари 1947 г. на длъжността ръководител на Отдела по изповеданията към МВнР Димитър Илиев.³¹⁵ Той използва всеки повод, за да „тероризира” клириците и най-вече архиереите от Св. Синод. Така например Синодалното обръщение към православните християнски братства под № 360 от 26 януари 1948 г., с което се призовават „членовете и деятелите на братствата с готовност да дават, в рамките на църковните норми и предписания, своята подкрепа на всички народополезни начинания на българската държавна власт...” е изтълкувано от държавната администрация като един вид съгласие на Св. Синод свещениците да дават пълен отчет за дейността си пред местните власти и те започват да задължават свещениците да дават подобни отчети.³¹⁶ Това принуждава Св. Синод да излезе с ново Окръжно № 2435 от 29 април 1948 г., с което да изясни, че свещениците не се отчитат по никакъв начин пред местните власти.³¹⁷

Същевременно с друго окръжно до архиереите на БПЦ се препоръчва те да възпират свещенослужителите от членство в

³¹⁴ Пак там, с. 135.

³¹⁵ Изключително груб и брутален човек, интригант, ненавиждащ Църквата, бивш дипломат в Стокхолм, отзован от там поради непригодност (крайно нетактичен). Той се ползва с „неограниченото” доверие на ръководството на партията в България. Непрекъснато демонстрира роднинството си с някои ръководители на БКП. Съпругата на Д. Илиев е сестра на жената на Т. Костов и сестра на министъра на външните работи В. Топенчаров. Това роднинство му осигурява политически чадър, който, както ще видим, го спасява дори от недоволството на ръководството на компартията в СССР. По-специално виж за него: *Власть и Церковь в Восточной Европе. Документы российских архивов* (ред. Т. Волокитина). Т. 1, Москва, 2009, с. 670, 777 – 779.

³¹⁶ ЦВ, бр. 18 – 19, 15 май 1948, с. 11.

³¹⁷ Пак там.

партийни организации.³¹⁸ Тези разпореждания на Св. Синод на БПЦ, както и някои други „несъвместими“ с новата Конституция, но чисто литургично-канонични действия на свещенослужители предизвикват гнева на Д. Илиев. Веднага следва неговата груба реакция, той изпраща специално писмо до Св. Синод с копие до митрополитите, архиерейските наместници, Декана на Богословския факултет и Ректорите на Семинариите, църковните вестници, Свещеническият съюз, християнските братства, до Ректора на Софийския университет и др., в което подробно разяснява, тоест тълкува новата Конституция и произтичащите от нея задължения за Църквата.³¹⁹

„В ясните постановления на съответстващите статии на Конституцията е очевидно, че не може да става и дума за това, че в Народна Република България съществува „светска власт“ и „църковна или духовна власт“. Няма никакви паралели и никакво смесване на властите, а има само една-единствена власт... и на този върховен изпълнителен орган на държавната власт... се подчиняват всички организации, институти, граждани и т.н. в страната...”³²⁰

Самото писмо, копие от което, естествено, достига до компартията в СССР, автоматично предизвиква тяхната негативна реакция, още повече че то е разпратено на прекалено много места, с което се компрометира както БКП и държавата, така и цялата комунистическа общност. Председателят на Съвета по въпросите на РПЦ при Съвета на министрите на СССР Г. Карпов пише: „изложените положения за взаимоотношенията между църква и държава в такава форма, както са изложени в писмото, по мнението на Съвета са неприемливи”³²¹.

³¹⁸ Пак там, с. 11; 13.

³¹⁹ ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, а.е. 418, с. 127 – 139. Цит. по: *Власть и Церковь в Восточной Европе*. Т. 1, с. 708 – 715.

³²⁰ Пак там, с. 709.

³²¹ ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, а.е. 418, с. 163 – 164. Цит. по: *Власть и Церковь в Восточной Европе*. Т. 1, с. 722 – 723. Прави впечатление, че писмото освен до Св. Синод на БПЦ е тиражирано и до много други институции и хора по изричното настояване на свещеник Климент Димитров, който се явява член на градския комитет на БРП (к) и съветник към Дирекцията по изповеданията. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, а.е. 412, с. 99.

Каква е била реакцията на ръководството на БКП, поради липсата на документи не можем да посочим, но съдейки по проектозакона за изповеданията, който се готви също от Д. Илиев и неговите сътрудници, тя едва ли е била много строга. На този етап също не може да се посочи дали писмото на Д. Илиев е било написано в духа на готвения от него Закон за изповеданията, или самият Закон за изповеданията се явява като реакция на съветската критика, но по-вероятно е да е било първото. Основание за такъв извод ни дава внесеният във Великото народно събрание проектозакон за изповеданията, копие от който на 5 октомври 1948 г. достига до съветските власти.³²² От съхранилия се в архивите документ се вижда, че това е вече трета редакция на този проектозакон, който е внесен за обсъждане във Великото народно събрание на 2 септември 1948 г. от Дирекцията по изповеданията.³²³ В разработването му от страна на БПЦ участват Врачанският митрополит Паисий, проф. протопр. Стефан Цанков, проф. Ганчо Пашев и свещ. Витан Кечев, от Свещеническия съюз, гл. редактор на неговия медиен орган в-к. „Народен пастир“.³²⁴

Независимо от това участие, явно натискът на Д. Илиев и обкръжението му е бил толкова силен, че съдържанието и на тази редакция е толкова рестриктивно-репресивна, че веднага предизвиква недоволство на съветските „другари“, които в годините си на власт са се сблъскали с какви ли не безумия. Законопроектът в този си вид е изисквал всички свещенослужители на БПЦ да бъдат утвърждавани от Министерството на външните работи и да сътрудничат тясно с него.

„Този законопроект, като провъзгласява в първия си пункт отделянето на Църквата от държавата, в повечето свои последващи пунктове говори за пълното подчинение на Църквата на Отдела (департамента) по вероизповеданията на МВНР на България.

³²² ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, а.е. 291, с. 42 – 46. Цит. по: *Власть и Церковь в Восточной Европе*. Т. 1, с. 776 – 780.

³²³ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 539, с. 17 – 23. Вж. също: Калканджиева, Д. *Българската православна църква и държавата...*, с. 245.

³²⁴ ЦДА, ф. 165, оп. 3, а.е. 50, л. 57.

Така съгласно законопроекта свещенослужителите могат да пристъпят към изпълнението на своите задължения само след утвърждаването им с заповед на МВнР (чл. 20).

На свещенослужителите се възлага задължението да оказват на МВнР съдействие в надзора и контрола на вероизповеданията (чл. 20).

Свещенослужителите преди встъпване в длъжност дават особен вид клетва, текстът на която се съдържа в законопроекта (чл. 22)...

Преподавателският състав, програмата на духовните учебни заведения се утвърждава със заповед на МВнР (чл. 26)...³²⁵

Проектозаконът съдържа и други подобни постановки, които реално погледнато не просто „подчиняват Църквата на държавата“, но изискват преминаване на критичната граница на независимост на Църквата, отвъд която пазенето на „неосъдна съвест“ от страна на клириците става невъзможно, а това изпразва църковния живот от съдържание и обрича Българската църква на духовна гибел. Ако това действително е била третата преработка на този проект, можем само да предположим колко по-рестриктивен е бил той в първоначалния си вариант. В своя доклад, който Г. Карпов изготвя до заместник-министъра на външните работи на СССР В. Зорин, се прави подробен разбор на проектозакона, в който на няколко страници се подлага на критика начинът на списването на почти всеки негов член. Те са критикувани или за излишната тавтология, която има за цел да отнеме от Църквата всякаква автономия в нейната работа и да я принуди да получава одобрение от държавата за всяко едно свое действие, или за често противоречащите си и влизащи в конфликт един с друг членове на закона или за това, че пряко противоречат на Конституцията на НРБ, както и за огромните неясноти в него, които позволяват всякакъв вид произволни тълкувания. Особено критичен е докладът по повод определени

³²⁵ ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 539, с. 19-21; ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, а.е. 291, с. 42 – 46. Цит. по: *Власть и Церковь в Восточной Европе*. Т. 1, с. 777.

недомислици в проектозакона, засягащи въпроси от чисто църковен характер, към които държавата не може да има никакво отношение, като този за епитимииите.³²⁶

„Пункт 13 за „поменаването на върховната власт и нейните органи по вероизповеданията при различните религиозни служби, обреди и тържества” от закона трябва да бъдат премахнати, тъй като е непонятно защо вярващите хора да не могат да се молят за властта. Нима и затова е необходимо разрешение от Министерството на външните работи?... Пункт 20. Целият този пункт се намира в явно противоречие с пунктове 1 и 2 за отделянето на Църквата от държавата... Пункт 37 представлява намеса във вътрешните работи на Църквата. Епитимииите са чисто вътрешноцърковни наказания, които са предвидени от каноните и светската власт не трябва нито да ги отменя, нито да ги изменя, това е работа на самата Църква...”

Целият законопроект оставя впечатлението, че е много недомислен и слабо разработен документ. Не трябва да бъде приеман в този си вид...³²⁷

Министерството на външните работи на СССР счита, че законопроектът в такъв вид противоречи на съществуващата в България Конституция и може да предизвика недоволство от страна на духовенството и вярващите в България и да даде основание за различни изкривени тълкувания в чужбина.”³²⁸

В първите коментари към копието от проектозакона Председателят на Съвета по делата на РПЦ при Съвета на министрите на СССР Г. Карпов ясно посочва и виновника за написването на закона в този му вид.

„Явният стремеж на Отдела (департамента) по вероизповеданията на МВнР на България да подчини на себе си Църквата се явява следствие на тази линия, която заема по

³²⁶ ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, а.е. 419, с. 95 – 99. Цит. по: *Власть и Церковь в Восточной Европе*. Т. 1, с. 782 – 786.

³²⁷ Пак там.

³²⁸ АПРФ, ф. 3, оп. 64, а.е. 262, л. 39 – 42. Цит. по: *Советский фактор в Восточной Европе 1944 – 1953. Документы* (ред. Т. Волокитина). Т. 1, 1944 – 1948, М., 1999, с. 643 – 646.

отношение на Църквата ръководителят на този отдел Димитър Илиев, за дейността на когото Съветът съобщи с писмо от 30 юни 1948 г. под № 523... ”³²⁹

Комунистическото ръководство на СССР настоява не само за промяна на проектозакона, но и за отстраняването на Д. Илиев, който с действията си и със своето поведение сериозно накърнява интересите на България, на СССР и на цялата комунистическа общност. Липсата на такт, огромното самочувствие, егоцентризъм и прекалената словоохотливост на Д. Илиев неведнъж са били обект на обсъждане в писмата на Г. Карпов, но последните му изказвания по повод оставката на екзарх Стефан преливат чашата на съветското търпение.

„Началникът на Отдела (департамента) по вероизповеданията Илиев, по думите на един свещеник, е казал на митрополит Паисий, че по отношение към (екзарх) Стефан правителството се е ръководело по указанията на Москва...”³³⁰

„Аз реших (Д. Илиев) да се заема със сближението на Руската и Българската църкви. На това много пречеше нашият общ враг № 1 – (екзарх) Стефан. Аз освободих от него Българската църква, и сега е осъществено това сближение... Освободих я веднъж и завинаги... Да, аз я освободих. Но вие какво си мислите, че ми беше лесно да изкореня този дъб? Много ми беше трудно...”³³¹

Непрекъснатото себеизтъкване на Д. Илиев, който си приписва всякакъв вид дела, включително и тотален контрол над митрополитите от Св. Синод, както и намесването на името на Москва са допълнителен повод В. Зорин да напише на В. Молотов писмо, което е изпратено за утвърждаване в ЦК на ВКП(б):

„Независимо от грубите грешки, допуснати в църковните дела, за които е известно на българските другари, Д. Илиев продължава

³²⁹ ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, а.е. 291, с. 42 – 46. Цит. по: *Власть и Церковь в Восточной Европе*. Т. 1, с. 777.

³³⁰ Пак там, с. 780.

³³¹ Разговор на о. В. Шпилер (руски свещеник на служба в БПЦ) с Д. Илиев от декември 1948 г. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, а.е. 419, с. 171 – 177. Цит. по: *Власть и Церковь в Восточной Европе*. Т. 1, с. 827.

да оглавява департамента по вероизповеданията на МВнР, както изглежда, благодарение на своите роднински връзки... Същевременно трябва да се каже на др. Димитров, че на нашите хора, занимаващи се с църковните дела, поведението на Илиев внушава сериозни опасения, като поведение на човек, дискредитиращ политиката на българското правителство в отношението ѝ към Църквата и спекулиращ в същото време с името на Москва...³³².

Този път указанията на съветското правителство от ноември 1948 г. било невъзможно да се отминат без внимание от управляващите в България и в началото на 1949 г. Д. Илиев е заменен от П. Тагаров.³³³ Преди това обаче Д. Илиев е подготвил нова, четвърта редакция на Закона за вероизповеданията, която е приета от Великото народно събрание на 24 февруари 1949 г.³³⁴ В тази последна своя редакция, която е направена според указанията на съветските специалисти, са отстранени много от спорните места, но е запазен репресивният дух, който носят и първите редакции.³³⁵

Прави впечатление, че от първоначалните 45 члена окончателният

³³² АПРФ, ф. 3, оп. 64, а.е. 262, с. 39 – 42. Цит. по: *Советский фактор в Восточной Европе*. Т. 1, с. 793.

³³³ Според С. Елдъров „Димитър Илиев наистина успешно изпълнява политическата поръчка в прехода от толерантност към дискриминация, но няма необходимите качества да служи на открития терор, който изпълва съдържанието на новата държавна политика по отношение на Католическата църква. Неговият приемник Петър Тагаров е достатъчно брутален и безскрупулен, за да бъде сляпо оръдие на партийно-държавната власт, готов да изпълнява безпрекословно всяка нейна заповед, каквато и да е тя”. Вж.: Елдъров, С. *Католиците в България (1978 – 1989)*. С., 2002, с. 267. Не можем да се съгласим с тази констатация на С. Елдъров, която е породена от започналите по времето на Тагаров процеси срещу католическата и протестантските общности в България. Смяната на Д. Илиев е провокирана преди всичко от недоволството на Политбюро на СССР от работата му и неговото настояване за отстраняването на Илиев. Бруталността на Д. Илиев е добре документирана в неговото отношение към БПЦ и нейния клир. Жертвите, които другите християнски изповедания дават, са несравнимо по-малко от кървавата разправа с клириците на БПЦ. Не на последно място, започналият доста по-късно процес срещу инославните изповедания се дължи на „политическата” активност на папа Пий XI и папа Пий XII, анатемосването от тях на комунистическия режим и заплахата на Пий XII да отлъчи всички католици, членуващи в комунистически партии. Вж. по-подробно: Weigel, G. *The final revolution. The resistance Church and the collapse of communism*. Oxford, 2003, p. 66 – 69; Luxmoore, J., J. Babiuch, *The Vatican and the red flag: The struggle for the soul of Eastern Europe*. London, 2000, p. 52 – 109; 7 – 9. Маджистер, С. *Политика Ватикана и Италия 1943-1978*. М., 1982, с. 7 – 10.

³³⁴ Закон за изповеданията. – ДВ, бр. 48, 1 март 1949.

³³⁵ Вж. Методиев, М. *Между вярата ...*, с. 14-16; Калканджиева, Д. *Българската православна църква и държавата...*, с. 247.

вариант е редуциран и в него са останали само 32 члена.³³⁶ Законът привидно дава свобода и автономност на различните изповедания да извършват своята религиозна дейност, но същевременно затваря и ограничава тази дейност в рамките на самото изповедание с чл. 7.³³⁷ Същевременно дейността на всички изповедания се контролира от Министерството на външните работи или лично от министъра на външните работи, който според чл. 12 може да изиска отстраняването или уволнението на който и да е свещенослужител или служител на изповедание поради една твърде произволна за тълкуване клауза като нарушаване на законите, обществения ред, добрите нрави, демократичния ред и т.н.

„Отстраняването от длъжност или уволнението се извършва незабавно от съответното ръководство на изповеданието, щом получи за това предложение от Министъра на външните работи. Ако свещенослужителят не бъде отстранен от изповедното ръководство, той се отстранява по административен ред.”³³⁸

По същия начин чл. 15 изисква да бъдат изпращани на Министерството на външните работи всички издавани от различните изповедания послания, окръжни, книжнина и др., като министърът може по собствена преценка да спре разпространението на онези, които противоречат на „законите, обществения ред и добрите нрави”³³⁹.

С чл. 20 окончателно се иззема от Църквата възможността да възпитава и образова децата и младежта, като всяко нарушаване на този член, макар и да не е изрично посочено в Закона за изповеданията, води до съдебно производство срещу извършителя: „възпитанието и организирането на децата и младежта се извършва под особените грижи на държавата и се намира извън кръга на дейността на изповеданията и техните свещенослужители”³⁴⁰.

³³⁶ ЦДА, ф. 791 К, оп. 2, а.е. 62, с. 1 – 4. Закон за изповеданията. Законът е публикуван: ДВ, бр. 48, 1 март 1949.

³³⁷ Пак там, с. 1

³³⁸ Пак там, с. 2.

³³⁹ Пак там.

³⁴⁰ Пак там.

Църквата и другите изповедания са лишени напълно от правото да имат социални заведения, а заварените такива се конфискуват в полза на държавата срещу „справедливо обезщетение“³⁴¹. Всякакви финансови и други материални помощи изповеданията могат да получат само след одобрението на министъра на външните работи. С два доста размити като съдържание и възможност за произволно тълкуване члена на този закон – чл. 28 и чл. 29, тъмничен затвор и глоби грозят всеки, който си позволи да използва Църквата или въобще религията за пропаганда против народната власт.³⁴²

Като обобщение можем да кажем, че с този Закон за изповеданията цялата дейност на Църквата и другите изповедания се одобрява, контролира и санкционира от държавата в лицето на министъра и Министерството на външните работи. Държавата свободно може да се намесва в делата на Църквата и да отстранява неудобните ѝ служители на Църквата, а същевременно с този закон, в чл. 10, се забранява на вече осъдените и лишени от права под една или друга форма да заемат длъжности в Църквата и другите изповедания. Освен това като поставяне на ново начало е предвидено и предоставянето от всяко изповедание на пълен списък на всички свои служители, които отново по решение на Министерството на външните работи могат да останат на длъжностите, които са заемали досега или пък да бъдат отстранени от тях – чл. 31.³⁴³ По този начин директно се игнорира и нарушава новоприетата Конституция на България, в която се гарантира, че религиозните общности в България имат право на „вътрешно самоуреждане и самоуправление“, защото чрез Закона за изповеданията, държавата си присвоява правото да утвърждава редица длъжностни лица в Църквата, както и нейни основни документи.³⁴⁴

Междувременно вниманието на Св. Синод е фокусирано изцяло върху оставката на екзарх Стефан и последвалото убийство

³⁴¹ Пак там, с. 2 – 3.

³⁴² Пак там, с. 3.

³⁴³ Пак там, с. 4.

³⁴⁴ Чл. 78. Конституция на Народна република България. – ДВ, бр. 284, 6 декември 1947.

на митрополит Борис (Разумов). Така църковното ръководство пропуска възможността да издигне по-сериозен глас в някаква защита на религиозните свободи, които сериозно са ограничени със Закона за вероизповеданията. Такова заявление Св. Синод прави едва на своето заседание от 18 февруари 1949 г., части от което е публикувано в деня, в който Законът за вероизповеданията е вече приет – на 24 февруари 1949 г.³⁴⁵ В това изявление липсват всякакви критични нотки, а акцентът отново е върху „доброто“ сътрудничество между Църквата и държавата и върху онези членове, които гарантират „свободата на вероизповеданията“ и преди всичко, че този закон определя за БПЦ и православието почетно място като на „традиционното изповедание“³⁴⁶.

„Сега ще бъде приет от Великото народно събрание предвиденият в Конституцията особен закон за изповеданията. Както се вижда от мотивите към този законопроект, подчертано се изтъкват гарантираните свободи на верските общности, в това число и на Българската православна църква, която е получила по-особено признание, поради обстоятелството, че е традиционното изповедание на българския народ и е свързана с неговата история...“³⁴⁷

Една година след влизането в сила на Закона за изповеданията Главният секретар на Св. Синод архим. Йона ще направи следната обобщена констатация: „Прочее, макар прилаган само една година, Законът за изповеданията в Народна република България оправда напълно надеждите, които му се възлагат. Той запълни една чувствителна празнота в нашето законодателство и същевременно задоволи нуждите на Църквата, като отстрани някои нередности...“³⁴⁸.

³⁴⁵ Изявление на Св. Синод на БПЦ (Извлечение от протокол № 3 от 18 февруари 1949 г. на Св. Синод в пълен състав. – ЦВ, бр. 7 – 8, 24 февруари 1949, с. 1); Събев, Т. *Самостоятелна народностна Църква в средновековна България*. С., 1987, с. 368.

³⁴⁶ ЦВ, бр. 7 – 8, 24 февруари 1949, с. 1.

³⁴⁷ Пак там.

³⁴⁸ Йона, архимандрит. Животът на Българската православна църква след обнародване Закона за изповеданията. – ЦВ, бр. 10 – 11, 22 март 1950, с. 2.